

TOMASZ BUGAJ

 <http://orcid.org/0000-0001-7523-4037>

Uniwersytet Śląski

Wydział Humanistyczny

„Zaszczute wilczęta”, „zagubione owce”, „robactwo” i „jad nienawiści” – zwierzęta w sowieckiej propagandzie walczącej z religią

«Затравленные волчата», «потерянные овцы», «паразиты» и «яд ненависти» – животные в советской пропаганде, борющейся с религией

Абстракт

В научном исследовании использовались изображения животных, которые функционировали в пропагандистских текстах, созданных в Советском Союзе. Они были нацелены на определенную социальную группу – людей, разделяющих взгляды на существование Бога. Пропаганда в своем содержании ссылалась на славянский фольклор. Монстры, гиены, шакалы, грызуны, гидры и насекомые используются пропагандистами для изображения «чужого» или «врага». На основе анализа метафор, сравнений, фразеологических отношений и других средств выражения был представлен способ дискредитации людей, а также животных. Стереотипное восприятие живых существ, презрительное отношение к ним и предрассудки оказывали влияние на формирование

“Hounded Wolves,” “Lost Sheep,” “Vermin” and “Poison of Hatred” – Animals in the Soviet Union Propaganda Fighting against Religion

Abstract

In the scientific study, the images of animals, which function in the texts, were examined. Propaganda created in the Soviet Union. They were targeted at a specific group social – people who share the view into the existence of God. Propaganda in its content referred to the Slavic folklore. Monsters, hyenas, jackals, rodents, hydras and insects serve the creators to introduce “aliens” or “enemies.” Based on the analysis of metaphors, comparisons, compounds phraseological and other means of expression are presented in a way that discredits how people are discredited, and so are the animals. Stereotypical perception of living beings, disdainful attitude towards them and prejudices had an impact on inducing certain attitudes and behaviours (anxiety, disgust, hatred) in the recipients, which in the end strengthened the process of stig-

у реципиентов специфических установок и моделей поведения (тревога, отвращение, ненависть), что в итоге усиливало процесс стигматизации, дискредитации и маргинализации. Советская пропаганда, используя образы животных, воспринимаемых как существа с гораздо более низким культурным статусом, способствовала социальной изоляции религиозных групп, а также усилила стигматизацию, в том числе также некоторых живых организмов.

Ключевые слова: Советская пропаганда, религия, стигматизация, СССР, животное

matization, discrediting and marginalisation. Soviet propaganda, using images of animals perceived as beings with much lower statuses. It has contributed to the social exclusion of religious groups and strengthened the power of stigma, that's already been given to some living organisms.

Keywords: Soviet propaganda, religion, stigmatization, USSR, animal

Zwierzęta były popularnymi bohaterami materiałów propagandowych masowo produkowanych przez system komunistyczny. Niekiedy twórcy odwoływali się bezpośrednio do funkcjonującego już w folklorze Słowian obrazu zwierząt, korzystając z gotowych kodów usankcjonowanych tradycją kulturową – przeanalizował je i szczegółowo opisał Aleksander Gura¹. Okazywały się one jednak niewystarczające. Dynamiczne zmiany polityczne, społeczne, gospodarcze i techniczne, zachodzące w Związku Radzieckim, tworzyły nowe możliwości, a nawet swego rodzaju zapotrzebowanie na środki wyrazu, które pozwoliłyby skuteczniej oddziaływać na masy. Istoty żywe zaczęły funkcjonować więc w propagandzie w nowych kontekstach. Traktowane przedmiotowo, jako towar lub żywność, miały zachęcać do pracy na rzecz budowy nowego ustroju, zwiększenia produkcji, „prześcignięcia” państw kapitalistycznych bądź też wywoływać poczucie zagrożenia oraz wzbudzać czujność wobec faktycznych lub wyimaginowanych wrogów wewnętrznych i zewnętrznych. Mając ugruntowany niski status kulturowy, zwierzęta niejednokrotnie – w jego ramach – były wpisywane w narrację sanitarną i piętnowane jako niebezpieczny wróg.

W niniejszym opracowaniu przyjrzę się wizerunkowi zwierząt (oraz wybrany atrybutom świata zwierzęcego), funkcjonującemu jedynie w tekstach propagandowych stworzonych w Związku Radzieckim, które wymierzone zostały w konkretną grupę społeczną – ludzi wyznających wiarę w Boga. Propaganda ZSRR kreśliła bowiem wyraźną granicę w społeczeństwie socjalistycznym, dzieląc je na „swoich” i „obcych” – będących zawsze wrogami, i przedstawiając za pomocą wizerunku różnych zwierząt. Na podstawie analizy metafor, porównań, związków frazeologicznych oraz innych środków wyrazu przybliżę sposób, w jaki dyskredytowano zarówno ludzi, jak i zwierzęta. Stereotypowe postrzeganie istot żywych, pogardliwy stosunek do nich oraz uprzedzenia mogły mieć

¹ А.В. ГУРА: *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва 1997.

wpływ na wywołanie u odbiorców określonych postaw i zachowań, co w efekcie wzmacniało proces marginalizacji i społecznego wykluczenia. Ostatecznie ideologia komunistyczna pozostawiła po sobie trwałe ślady w świadomości społeczeństwa, na które oddziaływała. Wywołany dystans społeczny jest trudny do zniwelowania mimo upływu czasu.

Tekstami źródłowymi dostarczającymi materiału do interdyscyplinarnych badań są wybrane artykuły prasowe, prace sowieckich religioznawców i filozofów, plakaty, karykatury, ryciny, afisze, filmy i reportaże. Zanim jednak zwrócę uwagę na ich treść, nakreślę kontekst, w jakim się pojawiały.

Walka z religią w Związku Radzieckim

Walka z religią w czasach Związku Radzieckiego stanowiła jedno z nadrzędnych działań władzy zmierzających do stworzenia radykalnie nowego, wyzwolonego społeczeństwa – organizmu państwowego z nowymi lub też świadomościowo odnowionymi ludźmi. Człowiek radziecki miał żyć historią współczesną, ideą, sprawami państwa, które „miało być dla niego światem, kosmosem i religią”². Ideologiczne korzenie antagonizmu władza–religia, którego główny trzon został sformułowany przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, były rozbudowywane przez kolejnych wodzów socjalistycznego państwa. Cele totalitarnego systemu bywały niejednokrotnie artykułowane przez Włodzimierza Iljicza Lenina, który podczas wystąpień przyrównywał religię do narkotyku, nazywając ją „opium dla ludu”. Postulował on:

Żądamy całkowitego oddzielenia kościoła od państwa, ażeby walczyć z otumanieniem religijnym za pomocą czysto ideowego i wyłącznie ideowego oręża, za pomocą naszej prasy, naszego słowa. Przecież założyliśmy swój związek, SDPRR, między innymi właśnie w celu takiej walki przeciwko wszelkiemu religijnemu ogłupianiu robotników. Dla nas zaś walka ideologiczna nie jest sprawą prywatną, lecz sprawą ogólnopartyjną, ogólnoproletariacką³.

Uwolnienie/wyzwolenie się od religii jest postrzegane jako warunek do odzyskania godności, o którą należy podjąć walkę podobną do zmagania toczonych przez niewolnika, jaki „uświadomił sobie swoją niewolę i powstał do walki o swe wyzwolenie”⁴. Początkowo antagonizm pomiędzy władzą a religią

² E. KANIA: *Homo sovieticus – „jednowymiarowy klient komunizmu”, czy „fenomen o wielu twarzach”?* „Przegląd Politologiczny” 2012, nr 3, s. 160.

³ W.I. LENIN: *Socjalizm a religia*. W: IDEM: *Dzieła*. T. X. Warszawa 1955, s. 74.

⁴ Ibidem, s. 72.

miał charakter – jak się wydaje – czysto teoretyczny. Zdaniem niektórych badaczy dopiero następcy Lenina przenieśli konflikt ideologiczny na zupełnie nowe płaszczyzny życia społecznego. Za filozofami, kuszącymi atrakcyjną formą przekazu, trafiającą w potrzeby odbiorców, podążały konkretne postawy i czyny mające ścisły związek z uprzedzeniami i stereotypami.

Analizując relację państwo–Kościoł w sowieckiej Rosji, Marek Jędraszewski zauważa, że już za czasów Lenina, a następnie za rządów Stalina i następców, walka realnego (a nie tylko teoretycznego) komunizmu z religią nie była już tylko konfrontacją czysto ideowej natury, ale „przyjęła postać okrutnego terroru skierowanego przeciwko ludziom wierzącym”⁵. Antyreligijny terror ze swą ogromną machiną propagandy trwał nieprzerwanie podczas długich dekad Związku Radzieckiego, atakując wszelkie kościoły i wyznania jako „organy burżuazyjnej reakcji, służące do obrony, wyzysku i tumanienia klasy robotniczej”⁶. Nie mogło być dla nich miejsca w socjalistycznej przestrzeni nowego państwa. Dążono do całkowitej kontroli, ograniczenia i ostatecznej eliminacji wierzeń religijnych. Chociaż ostrze krytyki i zajadłych ataków było wysunięte przeciwko religii w ogóle i dotyczyło między innymi prawosławnych, wyznawców judaizmu i islamu, buddystów, świadków Jehowy, adwentystów czy zielonoświątkowców, to represyjna polityka władz różniła się w zależności od okresu, a także wyznania, którego konkretnie dotyczyła. Sprzyjała jej późniejsza ustawa antyreligijna z 1929 roku.

Niedługo po wybuchu Wielkiej Rewolucji Październikowej władze zaczęły przywłaszczać sobie majątki należące do kościołów i wyznań. Zlikwidowano szkoły i wydawnictwa, a wielu aktywnych przedstawicieli zamordowano bądź umieszczono w obozach pracy przymusowej lub też deportowano na Syberię. Państwowy ateizm (gosateizm) miał na zawsze rozprawić się z religią. Ogromną rolę w walce z religią odgrywały organizacje takie jak Związek Wojujących Bezbożników (ros. Союз воинствующих безбожников), które wyśmiewały religię i prześladowały wierzących. Związek zajmował się w latach międzywojennych organizowaniem muzeów ateizmu, które tworzone były m.in. w likwidowanych masowo kościołach różnych wyznań religijnych. Ponadto przygotowywano ekspozycje antyreligijne w domach kultury oraz szkolenia i kursy z zakresu ateizacji. Dodatkowe treści były produkowane i rozprzestrzeniane przez instytuty ateizmu naukowego, które cieszyły się statutem i przywilejami wyższych uczelni. Powstawał quasi-naukowe opracowania, w których autorzy ateści cytowali siebie nawzajem, realizując wytyczone przez partię komuni-

---

⁵ M. JĘDRASZEWSKI: *Partia komunistyczna walcząca z religią i państwo komunistyczne gwarantujące wolność religijną jako teoretyczne podstawy marksizmu-leninizmu w walce z religią i Kościołem katolickim w krajach realnego socjalizmu*. „Poznańskie Studia Teologiczne” 2008, t. XXII, s. 299–318.

⁶ W.I. LENIN: *O stosunku partii robotniczej do religii*. W: IDEM: *Dzieła*. T. XV. Warszawa 1956, s. 396–397.

styczną cele zwalczania pozostałości minionego systemu. Zakrojona na szeroką skalę kampania informacyjna w arsenał swych środków włączała również postaci zdeprecjonowanych zwierząt.

Zwierzę – metaforyczny obraz wroga

Propagandyści z lubością sięgali po metafory ze świata zwierzęcego. Badacze dowodzą, że metafory mają ogromną siłę przekonywania, służą do perswazji, „uwytatniając niektóre porównania przy jednoczesnym ukrywaniu innych oraz dostarczając tematu czy struktury, które nadają sens potencjalnie wieloznacznej wypowiedzi”⁷. Mają ogromną siłę oddziaływania, gdyż przyczyniają się do konstruowania w umyśle odbiorcy pewnej fikcyjnej rzeczywistości, która może potem – działając na zasadzie opóźnionego zapłonu – kierować jego myślami. Informacje przekazywane sugestywnie i obrazowo przez środki masowego przekazu, jak przekonują niektórzy specjaliści, malują w wyobraźni wymagowany świat – „obrazy w naszych głowach”, które po zaakceptowaniu wpływają na to, co człowiek czyni i mówi w jakimś określonym momencie, a także pełnią funkcję „prymitywnych teorii społecznych”, które prędzej czy później dostarczają „faktów” o danej sprawie, oraz określają kategorie, w jakich myślimy⁸.

Chociaż sowiecka propaganda stale odwoływała się do treści funkcjonujących w słowiańskim folklorze i w celu przedstawiania „obcego” lub „wroga” wykorzystywała potwory, hieny, szakale, gryzonie, hydry⁹, to w swych tekstach o charakterze antyreligijnym stworzyła specyficzny zestaw środków wyrazu, które miały ogromną siłę oddziaływania. Chciałbym pokrótce przybliżyć jego najważniejsze elementy/figury, tj. pająki (pajęczyny), pasożyty, drapieżniki, jadowite gady, które są wyraźnie rozpoznawalne i mają jednoznacznie negatywne skojarzenia kulturowe. Oddzielnie omówię wykorzystywaną w propagandzie symbolikę zwierząt biblijnych – między innymi owiec, wilków czy gołębi, znacząc jednocześnie, że nie prezentuję zamkniętej listy, a jedynie najbardziej reprezentatywne obrazy i techniki przedstawiania wroga, mogące stanowić przyczynek do dalszych badań. Figurę pająka wyodrębniam spośród grupy „pasożytów”, gdyż w wypadku treści antyreligijnych jest stałym elementem wielu tekstów w tym także graficznych.

⁷ E. PRATKANIS, E. ARONSON: *Wiek propagandy. Używanie i nadużywanie perswazji na co dzień*. Przeł. M. SZUSTER, J. RADZICKI. Warszawa 2005, s. 81.

⁸ Ibidem, s. 72–78.

⁹ М. ЕЛЕНЕВСКАЯ, Л. ФИАЛКОВА: *Русская улица в еврейской стране. Исследование фольклора эмигрантов 1990-х в Израиле*. Москва 2005, s. 121–124.

Pająk. Pająk, jak zauważa sławista Daniel Weiss, był jedną z najpopularniejszych metafor okresu „wczesnego sowieckiego zwierzynca”¹⁰. Pozwalał propagandystom uzyskać podwójne ikonograficzne znaczenie. Z jednej strony przedstawiał wroga klasowego, pijącego krew swej ofiary, z drugiej zaś jego pajęczyna miała symbolizować wszystko, co było już stare, opuszczone, nieaktualne, niepostępowe i wymagające zaprowadzenia porządku. Jak wynika z analizy materiałów propagandowych, w tekstach „sowieckiej kultury” skierowanej przeciwko religii obraz pająka odgrywał jeszcze inną rolę oraz implikował nowe znaczenia:

Не стоило бы уделять столько внимания рассказу о Кисляковой. Но дело не в ней, а в других людях, которых **эта мошенница опутала липкой паутиной сектантских настроений** [...] Мое материнское проклятье тем, кто, словно **пауки, опутывают сетями свои жертвы** и разрушают семьи религиозным дурманом¹¹.

Вот одна из **нитей паутины**. Бруклинскому центру подчинено европейское бюро, которое помещается в Швейцарии. Ему в свою очередь подчинен краевой комитет в Польше; этот комитет направляет деятельность „свидетелей Иеговы” в странах народной демократии и в Советском Союзе¹².

И случается так, что должны пройти долгие годы нелепых блужданий в поисках смысла жизни и путей „спасения души”, прежде чем в жизни этих **запутавшихся в иеговистской паутине** людей наступит просвет¹³.

Сергей Самолюк все тесней **опутывал меня паутиной иеговистских проповедей**¹⁴.

Pająk jawił się tutaj jako śmiertelne niebezpieczeństwo, które stopniowo sprawia, że ofiara przestanie istnieć. Przygotowana przez niego pajęczyna stanowiła więc pozbawiającą życia pułapkę. „Fanatycy” zwinnie zaplątywali prostych radzieckich ludzi w swe sieci przesiąknięte „jadem nienawiści”, a ich pajęczyna była, zdaniem propagandystów, nadzwyczaj chwytliwa i nie pozwalała ofierze się wyrwać¹⁵. Przykład graficzny metafory zawiera „Антирелигиозная азбука” z 1933 roku, w której pajęczyna ozdobiona ikonami tworzy sieć na drodze starszej kobiety. Agitacyjny plakat podpisany został „Жерца жало / Жертву

¹⁰ Д. Вайс: *Паразиты, пададь, мусор. Образ врага в советской пропаганде*. „Политическая лингвистика” 2008, nr 1 (24), s. 18.

¹¹ Е. МАЯТ, И. УЗКОВ: *Жизнь на коленях*. Москва 1964, s. 49–51. Wszystkie wyróżnienia w cytatach – Т.В.

¹² А. РЕКЕМЧУК: *Двойное дно*. Москва 1959, s. 12.

¹³ Э. БАРТОШЕВИЧ, Е. БОРИСОГЛЕВСКИЙ: *Именем Бога Иеговы*. Москва 1960, s. 81.

¹⁴ Ibidem, s. 102.

¹⁵ В. АРЗАМАЗОВ: *Подлинное лицо иеговизма*. Иркутск 1964, s. 51, 116.

ждало”¹⁶. Podobną atmosferę tworzy plakat „Паук и мухи” z 1963 roku – pop na tle cerkwi zagarnia do swej pajęczyny wiernych, nieświadomych grożącego im niebezpieczeństwa¹⁷. Należy pamiętać również, że pająk postrzegany także jako pasożyt oraz intruz w domu dodatkowo stanowił wyraziste uosobienie sekciarza, który mógł niepostrzeżenie przeniknąć w szeregi pracowników lub bliskich, zaufanych osób.

Chociaż w ludowych podaniach pająk nie jest postacią o jednoznaczej ocenie, to jego wizerunek funkcjonuje w kontekstach pozytywnych, między innymi jako pochwała określonych zachowań. W propagandzie jednak zupełnie pomija się te cechy. Jak zauważa Agnieszka Gołębiowska-Suchorska, w wierzeniach tradycyjnych pająk kojarzony był z istotą łączącą w sobie właściwości kreacyjne, tzn. cechy prządki (wysnuwa nić z własnego ciała) i tkacza (wyplata sieć)¹⁸. Badaczka przekonuje, że motywy pająka w twórczości ludowej pozwalają zinterpretować jego wizerunek jako transformację archetypu mitycznego Demiurga-Tkacza. Tkanie, czynność dystynktywną dla pająka, jest odczytywane jako akt tworzenia, ustalania struktury Kosmosu. Walkę pająka z insektami przedstawiano w tekstach folklorystycznych na wzór działań Demiurga przywracającego prawidłowy porządek w świecie¹⁹. Jednak w materiałach propagandowych dominującym okazuje się dość negatywny odbiór tej istoty jako nieczystej, złej, „którą należy wytępić”, jak trafnie zauważa Gura²⁰. W postaci pająka dostrzegamy popa lub przedstawiciela innego wyznania, żyjącego kosztem wiernych.

Pasożyty. W języku rosyjskim określenie *паразиты* (pasożyty) cieszyło się dużą popularnością w czasach radzieckich i służyło piętnowaniu szeregu postaw, które nie tylko nie były tolerowane, ale należało je zwalczać w społeczeństwie. Organizmy żyjące kosztem innych służyły za metaforę duchownych oraz wiernych, którzy nie wykonywali żadnej pożytecznej – z punktu widzenia władzy – pracy na rzecz systemu komunistycznego. Szczury, pijawki, trutnie, pluskwy, wszy, pchły, karaluchy wraz z innymi organizmami znajdowały się na długiej liście „szkodników”. Kreowano ich jako przyczynę wszelkich niepowodzeń w rozwoju socjalistycznego społeczeństwa. Charakteryzujący się ugruntowanym niskim statusem kulturowym zostały w jego ramach wpisane w narrację sanitarną i stygmatyzowane jako niebezpieczny wróg – jako wróg działający w ukryciu, niepostrzeżenie i skutecznie. Mechanizm obrazowania organizmów pasożytniczych wywoływał jednoznaczne skojarzenia i postawy:

¹⁶ М. ЧЕРЕМНЫХ: *Антирелигиозная азбука*. Москва–Ленинград 1933.

¹⁷ В.Н. ДЕНИ: *Паук и мухи*. Ленинград 1963.

¹⁸ А. ГОЛĘБИОВСКА-SUCHORSKA: *Pająk w folklorze rosyjskim*. „Acta Polono-Ruthenica” 2007, t. XII, s. 31.

¹⁹ Ibidem, s. 36.

²⁰ А. ГУРА: *Символика...*, s. 504.

Паразитизм, стяжательство, жестокость всегда были характерны для баптистов²¹.

Как-то жена Лютника Наталья, которая, имея специальность медицинской сестры, оставила работу и предпочла доброму делу **барахтанье в сектантском болоте** (впрочем, большинство жен иеговистских главварей, как правило, нигде не работая и не торопясь обременять себя детьми, ведут **паразитический** образ жизни), сидела и переписывала какую-то статью из *Башни стражи*²².

Бездельники, дармоеды, **какую бы шкуру они ни носили**, какими бы причинами они ни оправдывали свой **паразитизм**, в том числе и тем, что они будто бы служат богу, – все они для нас себялюбцы, стяжатели, существующие за счет других²³.

Дочь саратовского кулака, она горячо ненавидела все советское, выпускала всевозможные слухи, клеветала на нашу страну, запугивала женщин близким концом света и выбивала их из нормальной жизненной колеи, превращая честных, но слабых волей людей в **паразитов**²⁴.

Co osiągnęto, stosując prezentowane środki wyrazu? Po pierwsze, tworzono obraz ludzi wierzących jako leniwych, nie chcących pracować na swe utrzymanie, będących ciężarem dla społeczeństwa. Po drugie, wywoływano poczucie niechęci, obrzydzenia i lęku w celu dystansowania się od wroga. Natrętne przywoływanie w dyskursie antyreligijnym zwierząt budzących wstręt i uruchamiających rozliczne fobie, jak katsaridafobia (lęk przed karaluchami) czy pedikulofobia (lęk przed wszami), to sprawdzony sposób sterowania zbiorowymi emocjami²⁵. Owady są abiektalne, kojarzone bywają z brudem, rojeniem się, niepokojącą płynnością, chaosem. Sama myśl o fizycznym kontakcie z insektem wywołuje uczucie obrzydzenia. Analizowane tutaj fragmenty tekstów propagandowych odwołują się do „negatywnego stereotypu-szkodnika po to, żeby wyrazić moralne potępienie wobec szkodników społecznych”²⁶. Metafora działa tu w dwie strony: pasożyt jest jak wierzący/szkodnik społeczny/wróg, ale zarazem wierzący/szkodnik społeczny/wróg społeczny jest jak pasożyt.

Dodatkowym efektem, jaki osiągnęto przy wykorzystywaniu obrazu owadów, było wytwarzanie i podtrzymywanie poczucie zagrożenia – robactwo przecież rozprzestrzeniło groźne choroby. Jak zauważa Monika Żółkoś, skojarzenie z insektem to przede wszystkim „sposób okazania najgłębszej pogardy”, a po-

²¹ Е. МАЯТ, И. УЗКОВ: *Жизнь на коленях...*, s. 15.

²² А. РЕКЕМЧУК: *Двойное дно...*, s. 25.

²³ Е. МАЯТ, И. УЗКОВ: *Жизнь на коленях...*, s. 15.

²⁴ Ibidem, s. 49.

²⁵ М. ŻÓŁKOŚ: *Insektosemityzm*. „Narracje o Zagładzie” 2017, nr 3, s. 56.

²⁶ G. JARZĘBOWSKA: *Retoryka deratyzacji w PRL: od czystki etnicznej i politycznej do czystki gatunkowej*. „Teksty drugie” 2018, nr 2, s. 130.

nadto „ostateczny gest wygnania ze świata ludzi”²⁷. W swojej pracy – na przykładzie nazistowskich wyobrażeń Żydów w postaci owadów – badaczka ukazuje, jak owe wyobrażenia bazowały na tych gatunkach, które budzą jednoznacznie negatywne odczucia jako istoty silnie z człowiekiem zantagonizowane²⁸. Insekty, które używają ludzkiego ciała – kęsażą i żądla, piją krew, roznoszą groźne zarazki, budzą jednoznacznie negatywne skojarzenia kulturowe. Zagrażają całym rodzinom, które są przez nich toczone: „Наче жуки-короїди, сектанти підточували окремі сім’ї”²⁹.

Stygmatyzacja, pogarda i dystans nie były jedynym celem propagandystów. Wydaje się, że posuwali się oni znacznie dalej. Ich działania można interpretować jako nawoływania do dehumanizacji – rozprawienia się ze szkodnikami, dokonania czystki społecznej: „Мы за то, чтобы вырвать сорняки с корнем, чтобы очистить наше советское поле от плевел, очистить наше трудовое общество от **паразитов** и туеядцев!”³⁰.

Osoby wierzące – duchowni, ich wierni, „sektanci”, jak wynika z analizy dyskursu antyreligijnego, nie przedstawiają żadnej wartości dla świata ludzkiego. Są wręcz jego przeciwstawieniem, podobnie jak owady. Dzieje się tak, gdyż, jak podkreślają specjaliści, „antropocentryczna konceptualizacja świata zwierząt postrzega je jako istoty obce temu, co ludzkie” i tym samym niegodne ani uwagi, ani troski³¹. Wydają się one wcieleniem egzystencjalnej nic nie znaczącej marności, a zabijanie ich, w przeciwieństwie do aktów okrucieństwa wobec ssaków czy ptaków, nie wywołuje żadnych etycznych wątpliwości. Niejednokrotnie ich śmierć jest wynikiem nieintencjonalnego działania, działania poza świadomością człowieka, gdy giną zgniecione podeszwą buta. Hierarchiczne myślenie, wpisane w logikę szowinizmu gatunkowego, sytuuje owady na najniższych szczeblach piramidy istnienia. Analogiczny stosunek do ludzi wierzących, czyli tych gorszych, niższych – jako wrogów sowieckiego systemu – kształtowany był w antyreligijnych materiałach agitacyjnych. Nawoływano do pozbycia się jednostek niczym chwastów, wraz z ich korzeniami. W jednoznaczny sposób zachęcano do usunięcia pasożytów ze społeczeństwa.

Mechanizm czystki dostrzegany jest także w tekstach graficznych. Analiza jego elementów, podobnie jak w wypadku tekstów pisanych, pozwala na sytuowanie go w obrębie dyskursu higienicznego, sanitarno-epidemiologicznego czy nawet antysemickiego. Wyraźna wymowa plakatów i afiszy budzi zaniepokojenie, gdyż dostrzegamy w nich cechy wspólne z nazistowskimi ideologiami rasowymi. Degradacja symboliczna istot żywych zachodzi za pomocą wypra-

²⁷ M. ŻÓŁKOŚ: *Insektosemityzm...*, s. 52.

²⁸ Ibidem, s. 52.

²⁹ В. СИМАКОВИЧ: *Кайнові душі. Справжнє обличчя єговістів*. „Радянська Волинь”, 26 грудня 1957.

³⁰ Е. МАЯТ, И. УЗКОВ: *Жизнь на коленях...*, s. 15.

³¹ M. ŻÓŁKOŚ: *Insektosemityzm...*, s. 51.

cowanej wcześniej retoryki związanej z deprecjacją. Owady wypuszczone na ziemię z nieba przez Stwórcę nakazującego im się rozmnażać i napełnić ziemię muszą zostać uśmiercone w wyniku deratyzacja, dezynsekcji, dezynfekcji – to jedna z proponowanych przez autorów propagandy metod walki ze szkodliwym elementem społecznym.

Drapieżniki. Wyznawcom różnych wyznań przypisywane są cechy zwierząt żywiących się innymi istotami, polujących na swe ofiary, pijących ich krew. Dzieci wiernych, obrazowane przez propagandzistów, jawią się niczym zaszczute wilczęta³². Ich ojcowie to „wilki wśród owiec”³³. Dorośli wierni, należący głównie do wyznań mniejszościowych, porównywani byli też do innych niebezpiecznych drapieżników, które to na przykład wychodzą na żer pomiędzy ludzi, jakim trafiło się jakieś nieszczęście; czatują na ofiarę, by potem zawlec ją do sekty³⁴. Na plakatach bądź ilustracjach wiernych przedstawiano ze szponami lub pazurami zamiast ludzkich dłoni i wyposażano w różne „zwierzęce” atrybuty.

Wąż/jad. Metafora jadu lub metafora węża odwoływała się do strachu przed silnie toksycznymi wydzielinami, które wytwarzane są w celu odstraszenia, paraliżowania lub uśmiercania. Jad kojarzony jest najczęściej z węzami, pająkami, skorpionami lub osami. W propagandzie jego źródłem są wierni rozpowszechniający wśród innych swe poglądy religijne. Ich nauki niczym toksyczny jad węża potrafią zatruwać świadomość i zdrowe myślenie:

Как мы уже знаем, особый вред [...] состоит в том, что под прикрытием невмешательства в политику она, посредством своего реакционного вероучения, пытается **отравлять** сознание людей **ядом** недоверия и враждебности к нашему обществу³⁵.

Но при всей „змеиной хитрости” „свидетелей Иеговы” им не спасти капитализм, а их борьба против социализма и коммунизма с помощью „духовного оружия” обречена на полный провал³⁶.

Вот тут-то, – добавил я, – и проявляется змеиная хитрость господина Кнорра. Перед английскими капиталистами – кротость, а в социалистических странах – **змеиная** хитрость в приемах враждебной пропаганды – таково содержание призыва господина Кнорра³⁷.

³² В. АРЗАМАЗОВ: *Подлинное лицо иеговизма...*, s. 122.

³³ М. ДЕРИМОВ: *Свидетели Иеговы в бруклинских сетях*. „Аргументы и факты” 1983, nr 20, s. 7.

³⁴ М. РУДЕНКО: *Посилити атеїстичне виховання трудящих*. „Наддніпряньська правда” 1974, 2 серпня, s. 2.

³⁵ Э. БАРТОШЕВИЧ, Е. БОРИСОГЛЕБСКИЙ: *Именем Бога Иеговы...*, s. 114.

³⁶ Ibidem, s. 74.

³⁷ Ibidem, s. 125.

„Jad” jest słowem kluczem na jednym z najpopularniejszych plakatów, wykonanym z myślą o walce z religią. Powstał on w 1930 roku i zawierał hasło: „Религия яд – береги ребят”. Jego autor, Nikołaj Tierpsichorow, przedstawił na tle świątyni zmierzającą do niej, ubraną na czarno kobietę w chuście, ciągnącą bezlitośnie za włosy dziewczynkę w białej koszuli i czerwonym fartuszk. Dziewczynka próbuje wyrwać się i bieć w stronę szkoły, niestety uścisk jest zbyt mocny. Jadem jest tu religia, przed którą należy chronić przede wszystkim dzieci. Jad jest także synonimem nauk i wierzeń religijnych – „jad ich eschatologicznych idei” zatruwa świadomość i zabiera „aktywność i radość życia”³⁸.

„Biblijne zwierzęta”. Biblijna symbolika zwierząt zostaje w propagandzie świadomie zdeformowana w celu uzyskania prześmiewczego efektu. Chodzi o to, by dyskredytować wierzenia i dogmaty oraz wyszydzać wierzących:

Пресвитер хабаровской общины адвентистов Николай Игнатов до „святой” должности отбывал наказание за воровство. Раньше он был „домушником”, то есть совершал кражи в домах, а сейчас переменил „специальность” на более спокойную и не менее доходную — „пастыря **овец Христовых**”³⁹.

В каждой секте придуманы разные запреты и заклęcia, чтобы „**овцы**” (кличка „овца” присваивается каждому рядовому сектанту) жались к „пастырю” [...] иеговистское подполье в Советском Союзе как стадо **овец**, окруженное стаей **волков**⁴⁰.

W związku z tym, że najbardziej rozpowszechnionym tekstem religijnym jest Pismo Święte, w materiałach propagandowych znaleźć możemy wiele aluzji do tej Księgi oraz zwierząt w niej wspomnianych. Oczywiście, wszelkie nawiązania, parafrazy, cytaty lub stylizacja miały za zadanie jedynie zdyskredytować wierzenia. Sięgano więc do figur stylistycznych nieskomplikowanych i postaci łatwo rozpoznawalnych: „Stopniowo odsłania się prawdziwe oblicze ‘owieczki stada Chrystusowego’”⁴¹; „Trafili do sekty jako ‘zagubione’ i zmęczone życiem ‘owce’”⁴²; „Przyjdźcie do mnie wszyscy, którzy się mozolicie i jesteście obciążeni, a ja was pokrzepię – oto i cały lejtmotyw chrześcijańskiej nauki, która kwiatami pocieszenia zakrywa kajdany niewolnictwa [...]. Szeregowi wierni są tylko posłusznym narzędziem w rękach przedsiębiorczych, chytrych i sprytnych ‘śług bożych’, którzy panoszą się we wspólnotach, jak we własnych owczarniach”⁴³.

³⁸ В. ГЕРАСИМЕНКО, М. ЗАХАРОВ, В. ЦВЕТКОВ: *С чужого голоса*. Симферополь 1975, s. 21.

³⁹ Е. МАЯТ, И. УЗОВ: *Жизнь на коленях...*, s. 33.

⁴⁰ Э. БАРТОШЕВИЧ, Е. БОРИСОГЛЕВСКИЙ: *Именем Бога Иеговы...*, s. 80.

⁴¹ В. АРЗАМАЗОВ: *Подлинное лицо иеговизма...*, s. 52.

⁴² *Особенности идеологии и культа „Свидетелей иеговы” в СССР (Методическое пособие в помощь лекторам-атеистам)*. Иркутск 1973, s. 19.

⁴³ В. ГЕРАСИМЕНКО, М. ЗАХАРОВ, В. ЦВЕТКОВ: *С чужого голоса...*, s. 15.

Stereotypy – stygmaty – uprzedzenia

Analizując sowiecką propagandę, dochodzimy do wniosku, że jej siła związana była z oddziaływaniem na wyobraźnię tłumu, któremu należy przedstawiać „żywy i jasny obraz bez jakichkolwiek dodatkowych interpretacji, ale zawierający nadzwyczajne fakty np. doniosłe zwycięstwo, wielki cud, straszliwą zbrodnię lub powabną nadzieję”⁴⁴. Omawiając obraz zwierząt funkcjonujący w propagandzie ZSRR, łatwo wskazać elementy właściwe dla procesu stygmatyzacji. Stygmat to cecha lub znak, który wyraźnie naznacza, piętnuje daną osobę i przypisuje jej wartość mniejszą niż „normalnym” ludziom tworzącym ogół społeczeństwa⁴⁵. Badając pojęcie stygmatu, Erving Goffman dowiódł, że do uruchomienia maszyny stygmatyzacji nie jest konieczne uczynienie czegoś złego, często bowiem wystarczy tylko mieć cechę czy zespół cech, które nie są aprobowane⁴⁶. Atrybut nie jest piętnujący sam w sobie. Aby rozpocząć proces stygmatyzacji, dana cecha musi być zgodnie uznana za piętno. Może to być piętno grupowe wynikające z rasy, narodowości czy wyznania. Stygmat zazwyczaj odgrywa rolę oślepiającą, stając się jedynym źródłem oczekiwań i stereotypowego obrazu nosiciela, inne cechy będą niedostrzegane i ulegają unieważnieniu lub marginalizacji⁴⁷. Stygmatyzowani więc to osoby, „które posiadają społeczny atrybut głęboko je dyskredytujący i które są postrzegane jako niepełnowartościowe z tego właśnie powodu”⁴⁸.

W przypadku ludzi wierzących możemy mówić dodatkowo o „piętnie zawnionym”, tj. wynikającym z ich światopoglądowej orientacji, osobistego wyboru dotyczącego przynależności do danego Kościoła lub ruchu religijnego⁴⁹. Stąd też ich stygmatyzowanie wiernych może być w pewien sposób silniejsze, ponieważ odbywa się, w potocznym rozumieniu, „na ich własne życzenie”.

Proces stygmatyzowania skutkuje wytworzeniem dystansu. Uczni dochodzą do wniosku, że jednym z głównych predyktorów, wpływającym na jego zwiększenie lub zmniejszenie jest właśnie – poza ekonomicznym i społecznym – czynnik kulturowy. Dzieje się tak, gdyż „różnice kulturowe w istotny sposób warunkują jego nasilenie”⁵⁰. Degradacja kulturowa jest jedną z „najczęstszych

⁴⁴ G. LE BON: *Psychologia tłumu*. Przeł. B. KAPROCKI. Warszawa 1997, s. 43.

⁴⁵ J.F. DOVIDIO, B. MAJOR, J. CROCKER: *Piętno: wprowadzenie i zarys ogólny*. W: *Społeczna psychologia piętna*. Red. T. HEATHERTON, R. KLECK, M. HERBL, J. HULL. Warszawa 2008, s. 27–28.

⁴⁶ E. GOFFMAN: *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Przeł. A. DZIERŻYŃSKA, J. TOKARSKA-BAKIR. Gdańsk 2007.

⁴⁷ E. CZYKWIN: *Stygmat społeczny*. Warszawa 2007, s. 44.

⁴⁸ E. GOFFMAN: *Piętno...*, s. 16.

⁴⁹ M. ŚWIGOST: *Od dewiantów do normalsów. Przemiany piętna społecznego*. „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2012, nr 4, s. 30.

⁵⁰ M. ŚWIGOST, A. DĄBROWSKA: *Właściwości stygmatu a sytuacja życiowa człowieka zagrożonego stygmatyzacją*. „Studia Edukacyjne” 2017, nr 45, s. 342.

przyczyn marginalizacji społecznej⁵¹. To właśnie „szerszy kontekst kulturowy” znacząco „determinuje” piętno, sprawiając, że nie jest ono jedynie elementem „procesu interpersonalnego”⁵².

Dotychczasowe rozważania będą pomocne w zrozumieniu przyczyn wykorzystywania jako atrybutu elementów świata zwierzęcego w dyskursie skierowanym przeciw wyznawcom najróżniejszych poglądów religijnych. Przypisywanie im przynależności nie tylko do obcego kręgu kulturowego, świata kapitalistów, ale zupełnie innego – niższego, prymitywnego, niebezpiecznego, a często również wywołującego obrzydzenie – świata królestwa zwierząt miało uaktywnić u odbiorców między innymi stereotypowe myślenie i uruchomić konstruowanie piętna. Dokonywał się podział na „naszych” i „obcych”, których spychano na obrzeża życia społecznego, skutecznie utrudniając możliwość uczestnictwa w kulturze, polityce i gospodarce. Zaobserwowany proces moralnej deprecjacji i dehumanizacji należy postrzegać jako możliwy wstęp do dowolnej formy wykluczenia określonej grupy z politycznej, społecznej bądź innej wspólnoty.

Propaganda w Rosji – chociaż opiera się na współczesnych trendach w dziedzinie komunikacji oraz korzysta z najnowszych rozwiązań technicznych – czerpie i nawiązuje do doświadczeń Związku Radzieckiego. Kulturowo obcy element w społeczeństwie rosyjskim nadal staje się przedmiotem dyskryminacji. Rozpoznanie i rozumienie stosowanych dawniej mechanizmów jest pomocne obecnie w odbiorze treści przekazywanych niezwykle szybko i w dużych ilościach poprzez wiele różnych kanałów funkcjonujących w przestrzeni postsowieckiej.

Bibliografia

- Arzamazov, Vasilij. *Podlinnoye litso iyegovizma*. Irkutsk: Vostochno-Sibirskoye knizhnoye izd-vo, 1964 [Арзамазов, Василий. *Подлинное лицо иеговизма*. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное изд-во, 1964].
- Bartoshevich, Eduard, and Yevgeniy Borisoglebskiy. *Imenem Boga Iyegovy*. Moskva: Gospolizdat, 1960 [Бартошевич, Эдуард, и Евгений Борисоглебский. *Именем Бога Иеговы*. Москва: Госполитиздат, 1960].
- Cheremnykh, Mikhail. *Antireligioznaya azbuka*. Moskva–Leningrad: Util’byuro Izogiza, 1933 [Черемных, Михаил. *Антирелигиозная азбука*. Москва–Ленинград: Утильбюро Изогиза, 1933].
- Czykwin, Elżbieta. *Stygmat społeczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.

⁵¹ B. KOSEK-NITA, D. RAŚ: *Kontakty z ludźmi „innymi” jako problem wychowania, opieki i resocjalizacji*. Katowice 2007, s. 116.

⁵² J. MACIASZEK: *Piętno: problem stygmatyzacji i wykluczenia osób z zaburzeniami psychicznymi*. „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2012, t. IX, s. 301.

- Deni, Viktor Nikolayevich. *Pauk i tukhi*. Leningrad, 1963 [Дени, Виктор Николаевич. *Паук и мухи*. Ленинград, 1963].
- Derimov, Mikhail. "Svideteli Iyegovy v bruklinskih setyakh." In *Argumenty i fakty*, no. 20 (1983): 7–8 [Деримов, Михаил. "Свидетели Иеговы в бруклинских сетях." *Аргументы и факты*, № 20 (1983): 7–8].
- Dovidio John, Brenda Major, and Jennifer Crocer. "Piętno: wprowadzenie i zarys ogólny." In *Spoleczna psychologia piętna*. Edited by Todd Heatherton, Robert Kleck, Michelle Hebl, and Jay Hull. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Gerasimenko Vladimir, and Mikhail Zakharov, and Vyacheslav Tsvetkov. *S chuzhogo golosa*. Simferopol': Tavriya, 1975 [Герасименко Владимир, Михаил Захаров, и Вячеслав Цветков. *С чужого голоса*. Симферополь: Таврия 1975].
- Goffman, Erving. *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Translated by Aleksandra Dzierżyńska, and Joanna Tokarska-Bakir. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2007.
- Gołębiowska-Suchorska, Agnieszka. "Pająk w folklorze rosyjskim." In *Acta Polono-Ruthenica*, vol. XII (2007): 31–37.
- Gura, Aleksandr Viktorovich. *Simvolika zhivotnykh v slavyanskoj narodnoy traditsii*. Moskva: Indrik, 1997 [Гура, Александр Викторович. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик, 1997].
- Jarzębowska, Gabriela. "Retoryka deratyzacji w PRL: od czystki etnicznej i politycznej do czystki gatunkowej." In *Teksty Drugie*, no. 2 (2018): 120–137.
- Jędraszewski, Marek. "Partia komunistyczna walcząca z religią i państwo komunistyczne gwarantujące wolność religijną jako teoretyczne podstawy marksizmu-leninizmu w walce z religią i Kościołem katolickim w krajach realnego socjalizmu." In *Poznańskie Studia Teologiczne*, vol. XX (2008): 299–318.
- Kania, Eliza. "Homo sovieticus – 'jednowymiarowy klient komunizmu', czy 'fenomen o wielu twarzach'?" In *Przegląd Politologiczny*, no. 3 (2012): 157–170.
- Kosek-Nita, Bogumiła, and Danuta Raś. *Kontakty z ludźmi "innymi" jako problem wychowania, opieki i resocjalizacji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007.
- Le Bon, Gustave. *Psychologia tłumu*. Translated by Bolesław Kaprocki. Warszawa: PAVO, 1997.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. "O stosunku partii robotniczej do religii." In *Dzieła*. Vol. XV. 360–398. Warszawa: Książka i Wiedza, 1956.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. "Socjalizm a religia." In *Dzieła*. Vol. X. 69–87. Warszawa: Książka i Wiedza, 1955.
- Maciaszek, Justyna. "Piętno: problem stygmatyzacji i wykluczenia społecznego osób z zaburzeniami psychicznymi." In *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, vol. IX (2012): 299–315.
- Mayat, Yevgeniy, and Il'ya Uzkov. *Zhizn' na kolenakh*. Moskva: Detskaya literatura, 1964 [Маят, Евгений, и Илья Узков. *Жизнь на коленях*. Москва: Детская литература, 1964].
- Osobennosti ideologii i kul'ta "Svideteley iyegovy" v SSSR (Metodicheskoye posobiye v potoshch' lektoram-ateistam)*. Irkutsk: Znaniye, 1973 [Особенности идеологии и культуры "Свидетелей иеговы" в СССР (Методическое пособие в помощь лекторам-атеистам). Иркутск: Знание, 1973].

- Pratkanis, Anthony, and Elliot Aronson. *Wiek propagandy. Używanie i nadużywanie perswazji na co dzień*. Translated by Marcin Szuster, and Józef Radzicki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Rekemchuk, Aleksandr. *Dvoynoye dno*. Moskva: Gospolitizdat, 1959 [Рекемчук, Александр. *Двойное дно*. Москва: Госполитиздат, 1959].
- Rudenko, Mikhail. “Posylyty ateyistychne vykhovannya trudyashchykh.” In *Nadnipyrians’ka prawda*, 2 serpnia (1974): 2–3 [Руденко, Михаил. “Посилили атеїстичне виховання трудящих.” *Наддніпряньська правда*, 2 серпня (1974): 2–3].
- Simakovich, Vasiliy. “Kaiynovi dushi. Spravzhnye oblychcha yehovistiv.” In *Radyans’ka Volyn’*, 26 grudnia (1957): 10–12 [Симакович, Василий. “Каїнові душі. Справжнє обличчя єговістів.” *Радянська Волинь*, 26 грудня (1957): 10–12].
- Świgoś, Magdalena. “Od dewiantów do normalsów: przemiany piętna społecznego.” In *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne*, no. 4 (2012): 23–37.
- Świgoś, Magdalena, and Anna Dąbrowska. “Właściwości stygmatu a sytuacja życiowa człowieka zagrożonego stygmatyzacją.” In *Studia Edukacyjne*, no. 45 (2017): 329–345.
- Vays, Daniel’. “Parazity, padal’, musor. Obraz vraga v sovetskoy propagandę.” In *Politicheskaya lingvistika*, no. 1 (24) (2008): 16–22 [Вайс, Даниэль. “Паразиты, падаль, мусор. Образ врага в советской пропаганде.” *Политическая лингвистика*, 1 (24) (2008): 16–22].
- Yelenevskaya, Mariya, and Larisa Fialkova. *Russkaya ulitsa v yevreyskoy strane. Issledovaniye fol’klora emigrantov*. Moskva: RAN, 2005 [Еленевская, Мария, и Лариса Фиалкова. *Русская улица в еврейской стране. Исследование фольклора эмигрантов 1990-х в Израиле*. Москва: РАН, 2005].
- Żółkoś, Monika. “Insektosemityzm.” In *Narracje o Zagładzie*, no. 3 (2017): 51–65.

Tomasz Bugaj – Ph.D., is a specialist in cultural studies and Russian studies. He is assistant professor at the Institute of Cultural Studies at the Faculty of Humanities of the University of Silesia in Katowice. His academic interests include the “us–them” category, memoirs, the cultural tradition in coping with trauma, totalitarianism, and Russian studies. In his research, he applies the concept of the “humanistic coefficient,” coined by Florian Znaniecki.

Tomasz Bugaj – dr, kulturoznawca, rusycysta, adiunkt w Instytucie Nauk o Kulturze na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania naukowe: kategoria „swoj–obcy”, opowieść wspomnieniowa, tradycja kulturowa w oswojaniu traumy, totalitaryzm, roszjznawstwo. W pracy badawczej stosuje „współczynnik humanistyczny” postulowany przez Floriana Znanieckiego.